

Жантаев А.С.

КӨРКӨМДҮК БААЛУУЛУК ЖАНА КӨРКӨМДҮК ИШМЕРДҮҮЛҮК

Жантаев А.С.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЦЕННОСТЬ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

A.S. Zhantaev

ARTISTIC VALUE AND ARTISTIC ACTIVITIES

УДК:377:56.3

Макалада көркөмдүк баалуулук менен көркөмдүк ишмердүүлүктүн карым-катышы иликтенет.

В статье изучается соотношение художественной ценности и художественной деятельности.

The paper examines the ratio of artistic value and artistic activities.

1. Көркөмдүк баалуулук

Көркөмдүк баалуулуктун өзүнчөлүгү анын ээсинин – адамдын турмуш чындыгын практикалык жана теориялык өздөштүрүүсүн реалдуу болмушту көркөмдүү-элестүү квазиболмуш менен эселентүүчү иллюзиялуу кайра түзүү менен толуктоочу уникалдуу ишмердүүлүктүн аркасында түзүлүүчү көркөм өнөр чыгармасынын өзгөчөлүктөрү менен шартталган. Бул ишмердүүлүктүн жемиштери реалдуу турмуштун кубулуштары өлчөнүүчү баалуулуктук ченемдер – эстетикалык жана адептик, саясий жана диний, экзистенциялуу ченемдер менен эле өлчөнүшсө да, – алар өздөрүнө баалуулуктук мамилени талап кылышат, бул көркөмдүк баалуулук феноменинен көрүнөт.

Аны өз алдынча аксиологиялык кубулуш катары таануу көркөмдүк баалуулуктан эстетикалык баалуулуктун бир түрүн – «көркөм өнөр чыгармаларынын эстетикалык баалуулугун» көрүшкөн эстетикалык акыл-ойдун өкүлдөрүнүн каршылыгын жаратууга тийиш. Мындай көз караш «таза көркөм өнөрдүн» жактоочуларынын түшүнүктөрү боюнча көркөм чыгармачылыкты сулуулукту жаратууга такаган, же К.Маркстын белгилүү айтымы боюнча «сулуулуктун мыйзамдары боюнча» ишмердүүлүккө такаган пикирдин натыйжасы болуп саналат. Иштин жөнү, бирок, эстеттердин аргументтери эбак эле теоретиктер – баарыдан мурда «эстетика жана жалпыга бирдей көркөм өнөр таануу» концепциясынын жактоочулары (М.Дессуар, Э.Утитц, Р.Гаман; кийинчерээк Я.Мукарежовский менен Р.Ингарден) тарабынан жана ал таза эстетикалык форма түзүүнүн чегинен канчалык алыс чыгарын көрсөткөн ХХ кылымдагы көркөм өнөрдүн өнүгүүсүнүн реалдуу жүрүшү менен жокко чыгарылганында жатат. К.Маркстын пикирине келе турган болсок, ал көркөм өнөргө тийиштүү болбостон, адамзаттык ишмердүүлүктүн бардык түрлөрү үчүн жалпы болгон анын жемиштерине эстетикалык баалуулук берүү жөндөмдүүлүгүн туюнтат, бул «Экономикалык-философиялык колжазмалардын» бүткүл контекстинен айкын болот. Бирок, М.Дессуар менен

К.Маркстын аброюна биздин мамилебиз кандай болгонуна карабай, чечүүчү аргумент баалуулуктун белгилүү бир түрүнүн ээси катары көркөмдүк ишмердүүлүктүн реалдуу түзүмүн иликтөө болууга тийиш.

Көркөм өнөрдүн бүткүл дүйнөлүк тарыхы анда эстетикалык баалуулуктар анэстетикалыктар менен табигый жуурулушканын күбөлөндүрөт – көркөм өнөрдүн бардык аймактарынын улуу сүрөткерлеринин жаратылгалары мына ушундай, Парфенондун жана париждик Кудай энесинин Соборун түзүүчүлөрдөн, Дантенин улуу поэмасы менен Шекспирдин трагедияларынан, Рембрандттын сүрөттөрүнөн жана Бетховендин симфонияларынан баштап, ХХ кылымдын көркөм классикасына – Т.Манн менен М.Булгаковдун, Д.Шостакович менен Б.Брехттин, С.Эйзенштейн менен Ч.Чаплиндин, П.Пикассо менен В.Мухинанын, А.Солженицын менен И.Бродскийдин, А.Осмонов менен А.Токомбаевдин, Ч.Айтматов менен К.Жусубалиевдин чыгармаларына чейин... Буга байланыштуу биз көптөгөн окумуштуулардын көркөм өнөр чыгармаларын изилдөөлөрүн келтире алабыз. Аларда көркөмдүк баалуулук бардык учурларда көркөм өнөрдүн чыгармасынын интегралдуу сапаты болуп саналары, анда анын эстетикалык баалуулугу адептик да, саясий да, диний да, экзистенциялык да баалуулуктар менен жуурулушуп кетери көрсөтүлөт. Мисалы, М.Борбугулов мындай дейт: «Кайсы улуттук кыртышта жаралып, кайсы улуттун өкүлү жазганына карабастан, бүткүл адамзатты кызыктырышы жана алардын эстетикалык талабына жооп бериши – адабияттын мына ушул өзгөчөлүгү – анын жалпыга таандык экендигин дагы да ачыгыраак көрсөтөт» [1.1, 9-б.]. Авторлор кээде муну өздөрү андабай туруп жасашат. Мындан төмөнкүдөй жалпы эреже чыгат: сүрөткер андаштырган турмуштук кубулуштардын чөйрөсү канчалык кенен болсо, аларды көркөм өнөрдүн чыгармасында элестүү кайра түзүүнүн аксиологиялык катмары да ошончолук кеңири болот.

Ырас, «таза көркөм өнөрдүн» апологеттери классиктердин чыгармаларында турмуштук, анын эстетикалык мазмундун болуусу аларды «жартылай гана» көркөм өнөрдүн жаратылгалары кылат, ал эми иш жүзүндө чыгармачылык милдетти «форманын оюнуна» такаган «таза», эстетикалык дистилляцияланган көркөм өнөрдү алууга умтулуу, абстракционисттер, кубофутуристтер, фовисттер, леттристтер, доекафонисттер, конструктивисттер

жасашкандай, ар кандай көркөмдүүлүктөн баш тартууга жана абстракттуу пластикалык жана тыбыштык конструкцияларды түзүүгө апкелет деп бекемдешкен. Бирок, көркөм өнөрдүн тарыхы сунуштаган турумдардын бири гана ушундай экени айдан ачык. Жана бул турум модернизмдин алкактарынан караганда да өтө эле чектен чыгып кетет. Андыктан аны ал боюнча көркөм чыгармачылыктын түпкү маңызын аныктоого боло турган бийик көрүнүш деп таанууга жарабайт (анын үстүнө, бул турумдун шарттуулугу жөнүндө анын таасиринин постмодернизмдин көркөм өнөрүндө кескин кыскаруусу да айтып турат, постмодернизм эстетикалык жана анэстетикалык проблемаларды байланыштырып, көркөм өнөргө анын турмуштук мазмунун ар кыл ыктар менен кайтарып берет).

«Көркөмдүк баалуулуктун» бул «интегративдүү аксиологиясы» эмне менен түшүндүрүлөт? Албетте, анын субъектилик жана объектилик детерминантынын өзгөчөлүктөрү менен.

Көркөмдүк баалуулуктун ээси көркөм өнөрдүн чыгармасы, башкача айтканда көркөм реалдуулукка айлантылган турмуштук реалдуулуктун кайсы бир үзүмү болот. Бул чыгарманы кабыл алуу эки катмарлуу дегенди туюнтат – ал сүрөткер андаштырган реалдуулукту инсандык, тенжаратмандык андап-туюуну да, муну сүрөткер талант менен чеберчиликтин кайсы деңгээлинде, кантип жасаганын баалоону да талап кылат. Биз баштан кечирип жаткан көркөм реалдуулук – О.Бальзак менен Э.Хемингуэйдин, Л.Толстой менен А.Чеховдун, Ч.Айтматов менен К.Жусубалиевдин «дүйнөлөрү» – ойдон чыгарылган, иллюзиялуу жана сүрөткер турмушка ашырган чындык болуп саналгандыгы, анын нукура «колдогу болмуш» эместиги, көркөм баалуулуктун мына ушул ишке ашыруунун өзүнүн баалуулугу, башкача айтканда болмуштун бүтүндүктүү эстетикалык-анэстетикалык андаштырылган кайра түзүлүшү катары өзүнчөлүктүүлүгүн шарттайт. Ал эми субъективдүү кырынан карасак, көркөмдүк баалуулуктун өзүнчөлүгү гректер «катарсис» деп аташкан, биз болсо көркөм өнөрдүн чыгармасынын мазмунун тенжаратмандык баштан кечирүү-аңдоо процесси катары сыпаттай алчу психологиялык процесстен көрүнөт. Бул аталган процесс психиканын эки багыт алуусунун – чыгарманын турмуштук мазмунун анын адептик, саясий, диний, экзистенциялык, эстетикалык проблематиканын бүткүл толуктугунда андаштырууга жана анын формасынын эстетикалык сапаттарын баалоого – диалогиялык өз ара байланышынан калыптанарын туюндурат.

Ар бир адамдын өзүмдүк көркөм өнөрдү кабыл алуу тажрыйбасы өңдүү эле, көркөм сындын тарыхы, бул милдеттерди чечүүчү психикалык күчтөр кандай айырмалуу экенин жана алардын өз ара мамилелери гармониялуу да, конфликттүү да болуп, кандай татаал түзүлө аларын, бул чыгарманын руханий мазмунунун сапаттары менен анын ички жана

тышкы формасынын сапаттарынын объективдүү карым-катышынан көз каранды болорун көрсөтүшөт. Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу» («Тоо арасында») романын, М.Элебаевдин «Узак жол» романын, А.Осмоновдун «Махабат» жыйнагын, Ч.Айтматовдун, К.Жусубалиевдин чыгармачылыгын окурмандардын кабыл алуусу жана кесипкөй адабиятчылардын баалоосу мына ушундай карама-каршылыктуу болгон. Бирок бул көркөм чыгарманы баалоо жана аңдоо окурмандын, көрүүчүнүн, угуучунун, кесипкөй сынчынын жан дүйнөсүндө катарлаш жашаган ар башка суб-субъекттердин – чыгармада турмуштук көйгөйлөрдү чечүү маанилүү болгон субъект менен чыгарманын турмуштук-проблемалык мазмунунан көз карандысыз анын «кантип жасалганына» гана кызыккан субъекттин диалогунда жүзөгө ашырылат дегендик эмес.

Албетте, көркөм өнөрдүн ар бир түрүндөгү аксиологиялык интеграциянын мүнөзү анын руханий-мазмундук мүмкүнчүлүктөрүнүн бөтөнчөлүгүнө багынынчыкы болот, бул болсо адабиятта жана аспаптык музыкада, живописисте жана архитектурада, киноөнөрүндө жана колдонмо көркөм өнөрлөрдө абдан айырмалуу келет; ошондуктан көркөмдүктүн (көркөмдүк баалуулукту ушинтип кыскача аташат) чен-өлчөмдөрү (критерийлери) – чыгармачылыктын ар бир тармагында өзүнчө болот, бул көркөмдүк баалуулуктар жөнүндө көптүк санда айтууга укук берет. Бул укукту аксиология менен эстетикага көркөм өнөрдүн тарыхында көркөмдүктү түшүнүү алмашып турган жагдай да берет – ренессанс чеберлеринде ал орто кылымдагыдан башкача, барокконун устаттарында классицисттерге караганда бөлөкчө, модернисттерде реалисттердегиден айырмалуу ж.б.у.с. болуп келген. Муну менен бирге, көркөм өнөр ишмердүүлүктүн башка бир түрүнө бурмаланбай, көркөм өнөр бойдон калган чектерде көркөмдүүлүктүн анда эстетикалык жана анэстетикалык баалуулуктардын диалектикалык байланышы туудурган инварианттуу белгилери сакталып кала берүүдө.

Эстетикалык жана көркөмдүк баалуулуктардын принципалдуу айырмасы тууралуу тезис мына ушинтип салмактуу аргументацияга ээ болот – анткени биринчисинин алып жүрүүчүсү ойдон чыгарылган реалдуулук эмес, предметтик форманын реалдуу материалдуулугу болуп саналат, ал эми аны баалуулуктарга тийиштүү кылуу субъекттин ар башка «өзүнчө субъекттеринин», алардын бири гана көркөм өнөрдүн чыгармасын эстетикалык баалоону ишке ашырат, ички диалогдун жүрүшүндөгү бүтүндүктүү эмоциялык активдүүлүгү менен жүзөгө ашырылат. Ошентип, көркөм баалуулук проблемасы абдан татаал адабияттаануучулук түшүнүктөрдөн болуп саналат. Эң негизгиси бул түшүнүк баалоо менен байланышта туруп, аксиологиялык мазмунга ээ болот.

2. Көркөмдүк ишмердүүлүк

Көркөмдүк ишмердүүлүк – бул адамзаттык активдүүлүктүн өзгөчө түрү, ал маданиятка карата мамилесинде уникалдуу. «Көркөм чыгармачылык, - дейт М.Крошнева, - инсандын руханий жашоосунун эстетикалык керектөөлөрүн канааттандыруучу жана адамдар ортосундагы эстетикалык мамилелер аймагын калыптандыруучу адам ишмердүүлүгү» [2.1, 8-б.]. Ошентип, бул башкы мазмуну, мааниси руханий баалуулуктарды жаратуу, сактоо, иштетүү жана өткөрүп берүү болгон бирден бир ишмердүүлүк. Аталган ишмердүүлүк адамды курчап турган дүйнөнү жана адамдын өзүн «иштетүүгө», тариздөөгө, жакшыртууга, жандандырууга тикелей багытталган. Ошондуктан, көркөмдүк ишмердүүлүктөн жана анын натыйжаларынан доордун, мезгилдин, өлкөнүн, этностун маданияты ачык, түз көрүнөт.

«Көркөмдүк ишмердүүлүк» түшүнүгү өзүнө көркөм чыгармачылыкты жана анын натыйжаларын (көркөмдүк баалуулуктарды), турмуш чындыгын жана көркөм өнөрдүн чыгармаларын көркөм кабыл алууну камтыйт. Мына ушундай колдонууда «көркөмдүк ишмердүүлүк» түшүнүгү көп жагынан «көркөм өнөр» («искусство») түшүнүгү менен дал келет. Ырас, «көркөм өнөр» термини кээде кыйла тар маанилерде колдонулат: көркөм чыгармалардын жыйындысы катары (аларды жаратуу жана кабыл алуу процесстерин чыгарып таштап), же бийик деңгээлдеги бөтөнчөлүктүү чеберчилик катары (анын натыйжаларын кошпой). Кыйла кеңири түшүнүүдө (биз ушуну колдонобуз) – көркөм өнөр – бул адамзаттык ишмердүүлүктүн өзгөчө аймагы, максатка багытталган, өз маанисинде андалган адистешкен көркөмдүк активдүүлүк (көркөм чыгармачылык) жана анын натыйжалары (көркөм чыгармалар, көркөм өнөрдүн чыгармалары), алардын кызмат өтөөсү жана кабыл алынышы.

Дегеле көркөм ишмердүүлүк жана көркөм өнөр анын адистешкен айтылышы катары, эстетикалык мамилелер менен эстетикалык баалуулуктар бар болгондуктан мүмкүн болушат. Эстетикалык мамилелер көркөм ойломдо да, көркөм чыгармачылыкта да, көркөм кабыл алууда да зарыл катышышат. Эгер чыгарма эстетикалык мамиле туудурбаса, анда ал көркөм чыгарма болуп саналбайт, же ушул сапатта чыга албайт. Эстетикалык мамиле – бул конкреттүү көркөм ишмердүүлүктүн каражаты менен максаты.

Бирок албетте, ал жападан жалгыз каражат жана максат эмес. Эң жөнөкөй учурларда гана (оюу, кандайдыр бир буюмдун элементардуу кооздолушу ж.б.у.с.) эстетикалык менен көркөмдүк иш жүзүндө дал келишет. Башкача айтканда, бул учурларда көркөм ишмердүүлүк эстетикалык баалуулукту, эстетикалык мамилени түзүүгө багытталган болот. Эгерде акыркысы пайда болсо – анда максатка жетишилет. Башка учурларда өнүккөн кесипкөй көркөм өнөр, эстетикалык мамилелердин өзгөчөлүктөрүн колдонуп, кыйла татаал максаттарды чечет.

Көркөм чыгармачылык – адамдын дүйнөнү жана андагы өзүн өзүнчөлүктүү андаштыруусу.

Материяны бөтөнчөлүктүү уюштурууда, өзгөчө сезимдик-кабыл алынуучу белгилерди эстетикалык уюштурууда, өзгөчө тилдерде (угулуулар, сызыктар, кыймылдар, ритмдер, сөздөр ж.б.у.с. тилдерде) берилген андаштыруу. Бул андаштыруу адатта көп катмарлуу жана көп функциялуу. Көркөм өнөрдө ар кандай табияттык кубулуштар, ар түркүн адамзаттык мамилелер көркөм андала алат. Көркөм өнөр чыгармалары өзүндө турмуштук көйгөйлөрдүн диний, философиялык, адептик, саясий катмарларын камтый алат. Бул чыгарманы ким кабыл алып жатса (музыка угуп жатса, ыр окуп жатса ж.б.), ошого таасир кылып, көркөм өнөр анын ойлору менен сезимдерин ойготот, көркөмдүк маанилүү маанилердин гаммасын козгойт. Көркөм идея, А.А.Потебнянын айтымында, «түшүнүүчүдө анын көркөм ою, анын эстетикалык толгонуусу катары өнүгөт» [3.1, 61-б.].

Көркөм өнөр өзү менен дүйнө жөнүндө, башкысы адам жөнүндө, анын руху жөнүндө илимден тыш билимдин өзгөчө түрүн берет. Бул көркөм ой жүгүртүүдөн башка ык менен жетүүгө болбой турган билим. Мында сүрөткер сулуулукту сүрөттөбөй, эстетикалык кубанычты билдирбей, айталы, сертттикке, ар кандай турмуштук ыплас-тыкка, адамгерчиликсиздикке өзүнүн кыжырлануусун, керек болсо жийиркенүүсүн бере алат. Ушул планда көркөмдүк баалуулуктар эстетикалык баалуулуктардан кеңири болушат. Алардын ээлеринде, белгилерде, белгилик системаларда (храм, картина, икона, поэма, пьеса ж.б. өндүү) ар түрдүү мазмун жүзөгө ашырыла алат. Табияттын, турмуштун, маданияттын бардык аймактары көркөм андоо үчүн жеткиликтүү.

Бирок мазмунду ушул эмоциялык ишке ашыруу, андаштыруу көркөмдүк жарамдуу болуп калат да, анын натыйжасы – чыгарма – кээ бир сөзсүз шарттарда гана көркөмдүк баалуулук катары чыгат. Биринчиден, эгер ошол маанилерди сезимдик ишке ашыруу, дүйнөдөгү өзүн андоо – эстетикалык маанилүү болсо гана. Эгерде көркөм өнөр чыгармасынын бардык катмарларын, бардык маанилерин (диний, философиялык, адептик ж.б.у.с.) сүрөткер эстетикалык мамилелер талаасына «тарта алса» гана. Экинчиден, чыгарма эгер аны көркөм «түшүнүүгө» жөндөмдүү инсандар болсо гана көркөмдүк баалуу болуп калат. Алсак, бүгүнкү күндө кыргыз коомчулугунда К.Жусубалиевдин «Муздак дубалдар» романы, Ч.Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романы толук түшүнүлбөгөн бойдон эле турат. Демек, калың окурман журтчулугунун көркөмдүк-эстетикалык табити бул чыгармалардын көркөмдүк-эстетикалык баалуулугуна дал келбей калган. Азыркы окурмандар Ч.Абыкеевдин, Б.Аракеевдин, С.Мырзакуловдун ж.б. көптөрүнүн заман талабына ылайык акча табуу үчүн жазылган окуялуу чыгармаларын гана бир аз түшүнүп окуп жатышат. Дал ушул себептен улам көпчүлүк жазуучулар жергиликтүү окурмандарга ылайыкталган эзелки

баатырлар тууралуу (Э.Турсунов «Балбай», «Боромбай», А.Стамов «Хан Тейиш» ж.б.) чынжалганы аралаш эбаккы таржымалдарды жазып келишет. Бирок алар чектелүү гана чөйрөгө таралат.

Сүрөткер көркөм өнөр чыгармасын, көркөмдүк баалуулукту түзүп, – эстетикалык баалуулуктарды кайра түзөт жана жаңыларын туудурат, көркөм мазмунду табигый ишке ашыруучу көркөм ойду берүү формасында болсо да жаратып, өзүндө да, көркөм өнөр чыгармасы багышталганда да сулуулук сезимин туудуруп, кандай болсо да сулуулукту жаратат. Жана сезим, бул дүйнөгө туулуп, адамды ошол жана ошого окшош көркөм баалуулуктарга улам кайра арбап, азгырат.

Көркөм өнөр ошондуктан – эстетикалык маданиятты жана дегеле маданиятты тарбиялоонун кубаттуу каражаттарынын бири. Анткени көркөм өнөрдө руханийлик көрүнүүчү, угулуучу, туюлуучу, жана муну менен бирге, – сезимдик өзүнө тартуучу, адамдагы адамдыктын конкреттүү көрүнүшү менен каалануучу, аны толкундантуучу, анын бүткүл жантинин бийлөөчү болуп калат.

Бирок бул эгер адам чыныгы көркөм өнөргө туш болсо гана, эгер анын эстетикалык жана көркөмдүк табити жетишерлик өнүккөн болсо гана ишке ашат. Анан калса, кайра эле, көркөмдүк табиттин негизинде – эстетикалык табит, б.а. баарынан мурда сулуулук менен сертткти айырмалоого жөндөмдүүлүк жатат. Бирок ушуга негизделген өнүккөн көркөмдүк табит, – эми көркөмдүк баалуулуктарды анын бүткүл байлыгында айырмалоо (баалуу эместен, жасалмалардан, тууроолордон) жөндөмдүүлүгү болот. Көркөмдүк табит – бул адамдын көркөм маданиятынын (ал эми көркөм табиттер – социалдык топтун маданияттары) болушунун, мүнөзүнүн жана деңгээлинин башкы көрсөт-

күчтөрүнүн бири. Көркөм маданият, биринчиден, адамдарда көркөмдүк жөндөмдүүлүктөрдү, көркөм баалуулуктарды түзүү жана аларды ошол сапатта кабыл алуу жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү жана аларды жашоодо ишке ашыруу болот. Экинчиден, көркөм маданият – бул көркөм баалуулуктарды жаратуунун өзү, көркөм чыгармачылык, б.а. түрдүү материалдарды, буюмдарды, процесстерди ж.б.у.с. көркөм «иштетүү», көркөм тариздөө, жакшыртуу, жандандыруу, рухандаштыруу, ошондой эле – жасалма, эстетикалык, көркөмдүк маанилүү формалар менен маанилерди жаратуу, көркөм өнөр чыгармаларын түзүү.

Үчүнчүдөн көркөм маданият адамдарды жакшыртууга, рухандаштырууга алпарчу, алар менен мамилелешчү көркөмдүк баалуулуктардын кызмат өтөөсүнөн байкалат.

Көркөм маданият маданияттын эстетикалык гана эмес, бардык калган кырлары жана аймактары менен тыгыз байланышат. Жалпы эле маданият өңдүү, ал абстракттуу эмес, конкреттүү шарттарда, түрдүүчө, түрдүү өлчөмдө, түрдүү деңгээлдерде ишке ашырылат. Ошентип, көркөм ишмердүүлүк, же тар мааниде алганда көркөм чыгармачылык өңдүү адабияттаануучулук түшүнүк да терең аксиологиялык мааниге ээ.

Корутундулай турган болсок, бүгүнкү кыргыз адабияттаануусунун астында **чыныгы көркөмдүк баалуулуктарга** жана **майнаптуу көркөмдүк ишмердүүлүккө** калыс баасын берүү милдети турат.

Адабияттар:

1. Борбугулов М. Адабият теориясы. – Б.: Шам, 1996
2. Крошнева М.Е. Теория литературы: учебное пособие. – Ульяновск: УлГТУ, 2007
3. Потемня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976

Рецензент: д.ф.н., профессор Садыков А.